

Diàlegs amb l'entorn

Un centre sense poble (o de com la globalització arriba a tot arreu)

Fèlix Edo Tena

El llibre de festes de Vilafranca es va publicar per primera vegada l'any 1954. Si fem una ullada a aquell exemplar històric, el primer que comprovem, no sense certa incomoditat, és que té un format que s'ha mantingut intacte al llarg dels anys. Comença amb la salutació de l'alcalde de torn, que en aquell any era Eladio Monfort. A continuació, Antonio Monfort va escriure un article sobre el retaule de Valentí Montoliu, inaugurant la tradició de publicar escrits de temàtica vilafranquina. No podia faltar el programa de les festivitats, que inclou moltes misses, processons, dianes, el ball-pla, bous i revetlles. Aquell any es van celebrar del 7 al 14 de setembre. I finalment trobem les pàgines en les quals es fa publicitat dels comerços del poble. Si comparem aquest llibre de festes amb el que tenim avui en dia, només s'hi detecten tres diferències: les dates de la setmana gran, la llengua i el nom del poble. Tradicionalment, les festes se celebraven tenint en compte el 8 de setembre, dia de la patrona Llossar. En realitat, aquesta motivació cristiana es justificava de manera més pràctica, perquè les festes coincidien amb el final de la sega i servien com a celebració de la faena feta. Precisament, el pas de les festes de setembre a agost també es va fer per motius econòmics, en aquest cas per les necessitats de les fàbriques del poble.

Pel que fa a la llengua, durant el franquisme no hi havia cap possibilitat que el fulletó estigués escrit en català. Ara ja fa anys que s'edita en català i en castellà, tot i que cal dir que aquest bilingüisme tampoc no és una solució normal per a un poble en el qual la majoria hi parla valencià. Finalment, en la qüestió del topònim ens trobem davant un embolic conegut. Segons la carta de fundació, que data de l'any 1239, el nom del poble és simplement Vilafranca, i això es respecta avui des del mateix ajuntament. El problema és que "Villafranca del Cid" continua sent oficial a títol administratiu, tot i que ha estat demostrat que és una solució problemàtica. L'homenatge al Cid és difícil perquè, tot i que va passar per la zona, va morir l'any 1099 i no hi té cap relació amb el poble. Però l'embolic no acaba aquí, perquè també hi ha qui creu que el cognom Cid no fa referència al personatge històric, sinó a la paraula mossàrab Seit ("senyor", per referir-se a Blasco d'Alagón) o fins i tot a la transcripció fonètica del cant del franco-lí, que és l'ocell de l'escut del poble. En qualsevol cas, la primera vegada que hi ha constància de "Villafranca del Cid" és el 1749, data que s'ha de situar en el context del decret de Nova Planta, a través del qual l'estat central va abolir les institucions valencianes i va iniciar una ofensiva castellanitzant després que les autoritats del país feren costat als austriacistes en la guerra de Successió (1702-1714). Així mateix, cal

remarcar que tampoc no hi ha cap fonament històric o geogràfic per parlar de Vilafranca del Maestrat, perquè el poble, com aldea de Morella que va ser, sempre ha estat a la comarca dels Ports. Més enllà d'una proposta o una altra, el que cal fer és decidir si Vilafranca necessita un cognom, segurament perquè hi ha molts altres pobles amb aquest topònim. Si es decidís que fos així, caldria elegir-ne un seguint criteris històrics o geogràfics justificables (Vilafranca dels Ports és, a totes llums, la proposta més lògica).

Tret d'aquests detalls, menuts però enormement significatius, en el llibre de festes tot ha continuat igual. Això és així perquè la setmana gran es pensa de manera idèntica i presenta al segle XXI la mateixa justificació ideològica i el mateix concepte de diversió que en el 1954. Esmentar aquest immobilisme ha de fer reflexionar sobre un model social (dames i regines) i festiu (bous i revetlles) ple de tòpics que no ha estat capaç d'evolucionar amb els temps, i que s'hauria de revisar abans no s'esgotés. Però aquest no és el lloc per pensar un assumpte que requereix la participació de molts agents diferents. Aquí, en canvi, es pot i es vol reflexionar sobre els anunciants de l'època, partint de la idea que no hi ha res com mesurar l'estat del comerç per comprovar la salut d'un poble. Fixar-se en els comerços anunciats al llibre de festes de 1954 aporta molta informació sobre com era aleshores Vilafranca. Òbviament, això ha de servir per comprendre la situació actual. I aquí les coses sí que han canviat molt.

La Vilafranca de 1954

En el llibre de festes de 1954 hi ha un total de 58 establiments anunciats. Trobem la fàbrica de fils de Julio Monfort, la de mitges d'Álvaro Monfort, les serradores de Rafael Herrero i de Maderas Garcia, el banc de València i el banc Central, la geladeria d'Enrique Bordàs, el taller mecànic de Manuel Marín, els autobusos de Delfín Altaba, la tintoreria de Miguel Marín, la farmàcia d'Enrique Tena, les ferreteries de José Maria Vives i de Luis Ripollés, la sabateria de José Centelles, la tenda de mobles d'Antonio Monferrer, la llibreria de la vídua de Mateo Mestre, l'acadèmia Almi, la fàbrica de licors de Miguel Gil, la rellotgeria del fill de Simon Garcia, la barberia d'Emilio Prades, la perruqueria de Clotilde Sebastià, la fusteria de Francisco Fabregat, el teatre-cinema dels germans Lorenz o els diferents cafès i fondes com el Brasil, el Vilafranca, el Moderno o el Gori. En total hi ha anunciats dos bancs, dues serradores, sis fàbriques tèxtils, dues empreses de transport, dues fàbriques de gelats i xocolates, quatre fàbriques de begudes gasoses i alcohòliques, un taller mecànic, quatre tintoreries i sastreries, sis tendes de roba, dues sabateries, una rellotgeria, dues tendes de mobles, cinc paqueteries, dues ferreteries, una farmàcia, sis comerços de comestibles diversos, un estanc, dues barberies, un cinema i sis fondes o bars. La fàbrica més important, per volum de producció i per treballadors empleats, era la de Julio Monfort, situada a les naus de la zona del parador de festes.

La informació que aporta el llistat anterior resulta incompleta sense cap referència a la ubicació dels comerços. El centre neuràlgic ja era la plaça d'en Blasco d'Alagón i les seues articulacions, és a dir, les dues avingudes (la del Llosar i la de Castelló, en aquella època anomenada del Generalísimo1), el carrer Major i el carrer Sant Miquel. Quasi la totalitat dels comerços anunciats s'hi troben en aquests cinc carrers. Jaime Vives (1949), la ferreteria del qual és l'establiment més antic del poble (fundada en 1915), explica que "al carrer Major, de cada tres cases, hi havia dues portes obertes al públic. A banda i banda de carrer podríem esmentar més de trenta negocis oberts.

Eren les tendes que proveïen la gent del poble de tot el que necessitava”. Una dada que corrobora Consuelo Mestre (1931), que al 1960 va obrir al carrer Major una tenda de teixits, coneguda popularment com la Botiga Nova. “El carrer major”, explica, “era molt actiu. Hi havia botigues de roba, tendes d’alimentació, peix, sabateries, carnisseries, forns de pa, tabernes, estanc, etc.”. Cal tenir en compte, a més, que també hi havia molts comerços oberts al casc antic, com la tenda de queviures de la família Andrés, coneguda com la “Tendeta”.

Aquesta descripció ens mostra quina era la situació urbana de Vilafranca. El poble tenia de centre el casc antic, on es trobaven edificis emblemàtics com l’església i l’ajuntament, que eren importants a nivell estructural. A partir d’aquí, la característica més remarcable d’aquest centre era que funcionava com un element vertebrador. En primer lloc, el casc antic era la principal zona residencial, tenint en compte que havia assimilat els carrers de fora de la muralla fins al Maset. Tanmateix, el casc antic havia crescut al voltant de la plaça d’en Blasco d’Alagón, que, com ja hem vist, havia esdevingut la principal zona comercial. Finalment, aquest centre comercial facilitava la integració dels carrers on s’hi ubicaven les fàbriques, pensem en les naus del carrer del Sagrat Cor, del parador o del carrer la Bassa. Comptat i debatut, estem parlant d’un centre entès d’una manera literal, és a dir, que actuava com a connector de les diferents zones i funcions urbanístiques del poble.

Els comerços que s’anuncien al llibre de festes de 1954 són els serveis que cobrien les necessitats ordinàries dels 3700 habitants de la vila. Als botiguers, barbers, pastissers, farmacèutics, sastres, sabaters o fabricants que apareixen al llibre de festes, cal afegir tots aquells oficis que no s’hi anunciaven però que eren importantíssims per al funcionament del poble: manyans, pintors, espartenyers, obrers o moliners. Aquest panorama convertia Vilafranca en un poble autosuficient que s’entenia com una xarxa feta a partir del fort grau d’imbricació de tots els elements que la formaven. Els comerços i les fàbriques, fortament integrats a partir del centre connector, formaven una unitat que dotava de sentit les dinàmiques ciutadanes i el mateix urbanisme. Aquí tenim justament la que és una bona definició de poble: diferents parts formen un tot orgànic. Les parts (les tendes) eren indispensables perquè el tot (el poble) funcionés.

Dels 3700 habitants de Vilafranca, uns 600 eren masovers que estaven disseminats en més de cinquanta masos. La realitat masovera també integrava i dotava de sentit aquesta xarxa. Cal destacar les relacions que les tendes tenien amb els masos. Els masovers eren clients ocasionals dels comerços del poble, sobretot d’aquells productes que no s’hi cultivaven o criaven a la zona. Precisament la seua autosuficiència permetia als masovers tenir excedents de productes, amb els quals actuaven com a proveïdors als comerços del poble. Rosalia Ros (1930), del mas de les Sorts, al terme de Benassal, explica que “cada setmana o cada quinze dies portàvem ous a la tenda de Ricardo Royo. Pujàvem amb un matxo, en el qual carregàvem a unes sàrries les cistelles dels ous. Anàvem a la tenda i allí hi havia un corral on podíem lligar el matxo. A canvi dels ous, ens donava unes poques pessetes o altres aliments”. Cal afegir que també hi havia venedors ambulants que anaven als masos a vendre productes especials com taronges o bacallà.

Finalment, també hi havia el mercat. Vilafranca sempre ha estat un punt important de venda ambulants. Hi pujaven venedors de la Plana amb taronges o venedors de Calanda amb préssecs, uns productes que eren venuts a la gent del poble o canviats

per pataques o ous. També se solia fer algun mercat ocasional, com era la fira de la Magdalena. De la dècada de 1960 data la primera concessió per fer el mercat a la plaça d'en Blasco d'Alagón, lloc on s'ha fet des d'aleshores. Cal recordar que en diverses ocasions s'hi va intentar canviar la ubicació (al carrer la Bassa), tot i que sense èxit, confirmant la plaça i el carrer Sant Miquel com el seu lloc natural.

Tenint en compte aquests dades, doncs, es pot reconèixer que la Vilafranca de 1954 funcionava com una xarxa sòlida de relacions socials tradicionals basada en el predomini del veïnat, és a dir, del carrer i dels espais comunals, com ara la plaça o els carrers. Jaime Vives afegeix que “en el 1954, Vilafranca ja començava a sortir del pou de la postguerra. S'havien acabat les quartilles de racionament i a les tendes començaven a arribar productes, sobretot gràcies a l'ajuda nord-americana. Vilafranca començava a ser, de nou, un poble normal i amb un gran dinamisme. De fet, el poble més important de la comarca”. No obstant això, fariem mal fet de no destacar el context social de l'època. Pel que fa a l'economia, la manera de funcionar en 1954 era molt diferent a la d'avui en dia, on hi ha consolidats uns drets laborals i uns drets de les persones. La majoria dels oficis comportaven un llarg període d'aprenentatge, que feien xiquets i xiquetes molt joves. No cal dir que aquests serveis d'aprenentatge a penes eren remunerats. Per una altra banda, els comerciants no tenien cap tipus de seguretat laboral. Basaven la seua supervivència en un elevat grau d'explotació, és a dir, en hores de treball. I no se'ls permetia afiliar-se a la Seguretat Social, s'havien de pagar els medicaments i si emmalaltien no cobraven cap tipus de subsidi. Molts d'ells havien de treballar una vegada jubilats perquè la paga no els donava per viure. Així mateix, cal recordar les nefastes condicions de treball dels assalariats, tant dels comerços com de les fàbriques. En definitiva, són els trets particulars d'un poble que formava part de la societat franquista, sostinguda per uns pilars autoritaris formats pels notables del poble (els empresaris), pels funcionaris del règim (ajuntament i guàrdia civil) i per l'Església. El franquisme també va ser el causant de la pitjor repressió lingüística i social que mai no ha hagut de patir el país. Precisament, la concepció ideològica de les festes és d'aquesta època, d'aquí la necessitat de revisar-ne el model i fer-ne una actualització segons la modernització social i democràtica.

La Vilafranca de 2016

Hi ha el mateix llibre de festes, però la Vilafranca de 2016 poc té a veure amb la de mitjans segle XX. D'ençà de la Transició, moltes famílies van emigrar a ciutats com Castelló de la Plana o València en busca de noves oportunitats. També és l'època en la qual s'hi va començar a abandonar els masos. El resultat ha estat una progressiva pèrdua de població (actualment menys de 2400 habitants) i l'abandonament del camp i de les rutines rurals. Aquesta realitat pot englobar-se dins els processos de modernitat que s'han viscut al País Valencià, també a través del que s'anomena la globalització. El despoblament que pateixen els pobles d'interior respon a processos generals que afecten les dinàmiques del sector primari, sobretot una legislació errant, els preus a la baixa i una demanada irregular. La realitat és que avui resulta molt difícil guanyar-se la vida de l'agricultura i la ramaderia, a banda que la duresa del clima de Vilafranca ja ficava les coses molt difícils. El resultat de tot plegat és que el món rural pràcticament ha desaparegut i necessita urgentment alguna alternativa que el repensi i en permeti la viabilitat.

Però, tanmateix, cal reconèixer que Vilafranca no va basar la seua riquesa en el sector primari, sinó en la indústria tèxtil. A la comarca dels Ports, la indústria tèxtil s'hi va gestar a finals del segle XIX i principis del segle XX, a partir de la llana proporcionada per les nombroses raberes. Vilafranca va viure l'època de major apogeu econòmic durant els anys de la Primera Guerra Mundial (1914-1918). És l'època en la qual s'hi van forjar les grans indústries de llanes i de mantes, i és l'època de la central elèctrica, que va convertir la vila en un centre importantíssim. Només cal fer una ullada als anuaris provincials on estaven anunciats els comerços de tots els pobles de la província. Per exemple, l'anuari de 1924 indica que a Vilafranca hi havia, entre comerços i fàbriques, més de cent vint portes obertes al públic, una xifra literalment formidable que el convertia en un dels pobles més importants de la província de Castelló. Això explica que gent de pobles veïns hi emigressin, bé a treballar a les nombroses fàbriques o bé a forjar el seu negoci. Sense anar més lluny, la família de Jaime Vives provenia de Castellfort, i la de Consuelo Mestre, de Cincorres. Ella mateixa explica l'embranchida que tenia aleshores Vilafranca: “el pare, que va ser faixero, i els meus germans, primer en cavall i després en camioneta, fèiem parada de roba per molts pobles de l'Aragó i de Castelló. El meu pare comprava faixes a les fàbriques de Vilafranca i coneixia els industrials. A Cincorres ja hi havia prou botigues i a Morella ja hi era mon germà, per això vam decidir establir-nos a Vilafranca”. A això cal afegir que a les tendes del poble també hi acudien clients dels pobles veïns. Però el Crack de 1929 i la Guerra Civil (1936-1939) va esberlar aquesta dinàmica positiva. Literalment, tot va estar a punt d'acabar en res. Gràcies a la intervenció dels empresaris, Vilafranca no va ser bombardejada pels revoltats, i les infraestructures industrials van quedar intactes. Això va permetre una recuperació més ràpida, que al 1954, com ja hem comprovat, començava a ser una realitat. És cert que Vilafranca mai no va recuperar l'apogeu d'abans de la guerra, però el llibre de festes de 1954 sí que anuncia més indústries i comerços dels que existeixen avui en dia.

El problema, de nou, és que el sector industrial també ha patit els últims quaranta anys processos globals de crisi i de deslocalització que no s'han sabut corregir i que han provocat el seu traumàtic desmantellament i el consegüent problema d'atur. De manera que, el que no va aconseguir una guerra civil, avui en dia ho està fent la globalització. A això cal afegir que han desaparegut molts dels oficis tradicionals que convertien el poble en una entitat autosuficient. Fet que s'explica principalment per les mancances d'un procés de modernització que sí que ha facilitat a les noves generacions accedir a la universitat, però en un context en el qual no s'ha sabut diversificar els punts de producció ni de riquesa, obligant la majoria dels ciutadans dels pobles amb estudis universitaris a abandonar el seu lloc d'origen per motius laborals. En d'altres mots, s'ha deixat morir els pobles de muntanya i d'interior.

La lamentable situació del món rural i de la indústria ha estat la principal causa de la pèrdua de població. Però aquest no és l'únic element a tenir en compte, perquè també s'ha produït la instauració d'un nou model de societat que ha afectat la composició del poble. En lloc de fer-se un recolliment segons les necessitats reals, a Vilafranca ja fa anys que, paral·lelament a aquesta pèrdua de població, s'ha ficat en marxa un creixement urbanístic descontrolat que no ha seguit cap planificació urbana raonable. Vilafranca ha assistit a un progressiu despoblament dels habitatges del centre i del casc antic, on hi ha cada vegada més cases buides, mentre que el poble s'ha expandit a les afores a través de construccions d'urbanitzacions. Els primers rengs de cases adossa-

des, situades al carrer Reverend Joan Puig i al carrer Morella, i les construïdes durant els anys vuitanta, sí que responien a una necessitat real d'habitatges, entre d'altres raons per acollir els homes i dones que abandonaven els masos (al mateix temps, però, que s'iniciava la gran emigració cap a Castelló de la Plana). Tot el que ha vingut després ja no té justificació real. Com a prova hi són els projectes abandonats, el desordre i el caos urbanístic. Una vista que encara fa més mal quan t'hi passeges pel casc antic i veus la majoria de cases tancades. Tampoc ningú no s'ha plantejat si aquest creixement és sostenible, és a dir, si hi ha suficients recursos hidràulics i energètics per mantenir-hi tants habitatges.

Al mencionat despoblament del casc antic i del centre, cal afegir que s'ha produït un despoblament dels comerços del centre, de manera que la plaça d'en Blasco d'Alagón i el carrer Major han perdut potencial com a centre neuràlgic. De fet, segons Jaime Vives, "sense dubte avui és el moment més feble de la vida comercial de la Vilafranca moderna, tant pel que fa a tendes com al mercat". A això cal afegir que també han obert supermercats i grans superfícies contra els quals cap comerç menut ni tan sols cap associació de comerços menuts no pot competir. És veritat que el comerç de Vilafranca, per la condició de poble industrial, sempre ha conviscut amb aquesta realitat. Hi ha hagut una tradició d'economats patrocinats per les fàbriques, amb els quals havien de competir les tendes menudes. Això ho corroboren els germans María Paz, Andrés i Ernesto Ripollès, que regenten el forn de pa i la tenda de queviures que el seu pare va gestar a la dècada de 1950. "A Vilafranca, la tenda menuda", expliquen, "sempre ha hagut de lluitar contra aquesta competència deslleial. L'única manera que tenim de fer-ho és oferir producte de qualitat i uns preus el més ajustats possibles. A la tenda procurem portar bona fruita; i al forn de pa intentem oferir coses noves, sempre des de la màxima qualitat. Però el negoci ha disminuït els últims anys i no sabem quant més podrem aguantar". La crisi econòmica i la consolidació de grans superfícies comercials del poble i de Castelló amenacen directament el comerç menut.

El retrat dels comerços i de les tendes que permet un anuari dels anys 20 o el llibre de festes de 1954, mostra que Vilafranca era, malgrat la gris situació social i política, no només un poble autosuficient, sinó una xarxa vertebrada no pel poder o els dirigents, sinó per la gent, de baix cap a dalt. Ja hi havia dinàmiques industrials que feien mal al comerç menut, però sempre en una lògica. En canvi, avui en dia, aquesta idea de poble s'ha anat trencant pels efectes de la modernització i de la globalització. El nou model, que fa del poble una entitat difusa i dispersa, és el que s'ha practicat a moltes ciutats, per exemple a Castelló de la Plana. Josep Conill i Anna Salomé l'han explicat amb precisió a *Un comerç sense ciutat* (o de com les xarxes trencades no atrapen clients, Associació Cultural Colla Rebombori, 2010). Aquesta ciutat fa anys que ha anat despersonalitzant el centre, tancant els comerços i els serveis tradicionals i substituint-los per les franquícies de les multinacionals. El resultat és que s'ha prescindit de la convivència veïnal, del carrer i dels espais comunals, i s'ha optat per una forma de vida basada en l'ús del cotxe i el consum en les grans superfícies. Una mostra d'això és l'èxit obscè del centre comercial La Salera, que ha provocat la decadència i la ruïna de nombrosos comerços de la ciutat de Castelló. S'hi viu a les carreteres i als supermercats, en un procés que, a més, ha expulsat als afores les funcions essencials de l'habitatge, com són les que tenen a veure amb la presència dels joves. Efectivament, Castelló ha construït la universitat, els cinemes o l'auditori als afores, on només s'hi pot anar amb cotxe.

Com a poble industrial, Vilafranca va tenir unes inèrcies que el diferenciaven a la comarca. La realitat d'economats dependents de les fàbriques no hi era ni a Morella. El que sí que resulta estrany és que hagi arribat aquest model de globalització quan Vilafranca ha perdut població i potencial industrial. S'ha passat d'un poble que era una xarxa compacta a un poble que superposa jeràrquicament elements amb funcions especialitzades. Ara hi ha disseminades grans superfícies comercials, hi és la zona escolar, fa molts anys que es persegueix un polígon industrial i segurament a algú li ha passat pel cap fer una zona dedicada a l'oci. I són llocs als quals ja no es podrà anar passejant, sinó que caldrà anar-hi amb cotxe. Per què s'obren supermercats si tanquen comerços? Per què s'han permès la construcció d'urbanitzacions si no hi ha aigua i cada vegada més cases buides? Hem de fer un polígon industrial si al poble hi ha naus buides? Avui en dia, el casc antic i el centre de Vilafranca és un casc i un centre sense poble. Els carrers que el formen no s'han degradat. Moltes cases s'han convertit en habitatges d'estiu o en locals de turisme. És una opció, però, que no amaga la dura realitat de la desarticulació. És per això que Vilafranca s'enfronta a reptes importants. I caldria recordar que un poble ho continuarà sent si és una xarxa viva.

Cloenda

La comparança amb el llibre de festes de 1954 no s'ha fet amb una voluntat nostàlgica. Hi ha un poble i un món que s'han esvaït i no podem fer res per reconstruir-los. La lletania de qui parla d'aquell carrer Major ple de comerços és l'ocasió per reconèixer la victòria del Temps, que ens derrota una vegada i una altra. Per això no es tracta de reconstruir un passat que, cal recordar, també tenia moltes ombres i penúries. Ara bé, la present situació d'incertesa ha de fer reflexionar. Les dinàmiques actuals porten el camí de concentrar en molt poques mans la pluralitat de subministrament que exigeix un poble obert i eficient per a la ciutadania. I en la limitació d'aquest poble difús i dispers tanta responsabilitat tenen les autoritats, que han de facilitar incentius que animin la gent a viure al centre i a obrir-hi negocis; com els ciutadans, que amb les seues decisions són responsables de l'entorn que creen. Vilafranca va iniciar la seua història perquè es va pensar franca, és a dir, lliure d'impostos, fet que va promoure l'arribada de gent a aquests paratges tan durs. No valdria la pena fer alguna cosa similar perquè la gent s'animés a tornar al centre?